

оп. 690, спр. 206, арк. 7. 13. Там само, оп. 693, спр. 31; 54; 60; 91; 102; 107; 131; 152; 162; 164; 167; 174; 177; 191–194; 201; 208; 220–224; 238–239; 244; 267–269; 271–273; 300; 302–303; 315; 322; оп. 694, спр. 13; 60; 140; 150. 14. Там само, оп. 846, спр. 463, арк. 15, 16. 15. Волынская губерния. Географическо-исторический очерк. Составил С. Каретников. Изд. 1. – Ковель, 1905. – 208 с.

Николай Бармак

**НЕМЕЦКИЕ КОЛОНИСТЫ КИЕВСКОЙ, ВОЛЫНСКОЙ И ПОДОЛЬСКОЙ
ГУБЕРНИЙ В СИСТЕМЕ ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ
УКРАИНСКИХ ЗЕМЕЛЬ XIX В.**

Рассматривается роль немецких колонистов в системе хозяйственных отношений Правобережной Украины времен Российской империи, факторы, которые влияли на особенности экономического функционирования компактной группы немецкого населения украинских земель.

Ключевые слова: колония, немецкое население, Российская империя, хозяйственные отношения, Правобережная Украина.

Mykola Barmak

**GERMAN COLONISTS KYIV, VOLYN AND PODOLSK PROVINCES IN ECONOMIC
RELATIONS UKRAINIAN LAND NINETEENTH CENTURY**

The role of German colonists in the system of economic relations of Right-Bank Ukraine the Russian Empire, the factors that affect the economic functioning features a compact group of German population Ukrainian lands.

Key words: colony, the German population, Russian Empire, economic relations, Right Bank Ukraine.

УДК 94(477)

Микола Москалюк

**ТЮТЮНОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

Стаття присвячена ключовим проблемам дослідження особливостей тютюнової промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: тютюнова промисловість, губернія, Російська імперія, торгівля, промисловий розвиток.

На сучасному етапі розвитку історії принципового значення набувають дослідження соціально-економічних процесів, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку обробних галузей промисловості, які зазнали принципових трансформацій внаслідок відміни кріпосного права у 1861 р. Серед складного комплексу питань, що стосуються досліджуваного періоду історії України, яка на той період входила до складу Російської імперії, важливе місце відводиться аспектам, які пов'язані із тютюновою промисловістю.

Промисловість завжди була одним із важливих об'єктів дослідження вчених, зокрема, аналізувалися різні галузі промисловості. Тютюнова промисловість належить до галузей, які недостатньо вивчені істориками. Дослідження історії становлення тютюнової галузі, аналіз закономірностей її розвитку становить важливу наукову проблему.

Мета статті полягає у з'ясуванні ключових проблем розвитку тютюнової галузі в українських губерніях.

Виходячи із мети, поставлено завдання дослідити механізм формування і функціонування тютюнової галузі в досліджуваній період.

Над цією проблематикою працювали такі науковці, як К. Воблій [1], А. Дем'яненко [14], О. Заєць [15], О. Нестеренко [18–19]. Проте у своїх працях вони досліджували лише окремі сегменти розвитку тютюнової галузі, такі, як становище та джерела формування робітників, оприлюднювали деякі статистичні дані щодо випуску продукції галузі та наводили загальну характеристику в окремих повітах і губерніях. Виходячи із вказаного, ця стаття передбачає детальніше охарактеризувати особливості становлення та розвитку тютюнової промисловості в українських губерніях Російської імперії та зробити певні узагальнення і висновки.

У 1862–1863 рр. у Російській імперії нараховувалася 301 тютюнова фабрика. У цей період виготовлено 594830 пудів тютюну для куріння, 69098 пудів для нюхання і 630376796 штук сигарет

[17, с. 73–74]. Поряд з дрібними тютюновими заводами в Україні було немало і великих фабрик: братів Коген у Києві, Зарицького у Черкасах, Римаренка в Ромнах, Дурунче в Полтаві. Деякі з цих фабрик мали по декілька сотень робітників.

Упродовж 1868–1896 рр. посіви тютюну в українських губерніях збільшилися на 100 %. Кількість тютюнових плантацій у Чернігівській губернії в пореформений період постійно зростала. Якщо в 1862 р. їх нараховувалося 6159, у 1864 р. – 12689, то у 1869 р. – вже 30388. Загалом, посівні площі під тютюн за цей період зросли з 4456 – до 13645 десятин (далі – дес.), або більше, ніж утричі [15, с.59]. Особливо інтенсивно відбувався ріст тютюнових підприємств у таких губерніях, як Катеринославська, Харківська, Херсонська та ін. Згідно з даними Катеринославського губернського статистичного комітету, в 1883 р. тут нараховувалося 437 підприємств з 13608 робітниками, у 1898 р. кількість підприємств зросла до 1387 із 108311 робітниками [25, арк. 130].

В Україні, як і Російській імперії в цілому, тютюнова промисловість розвивалася нерівномірно. У 1865 р. в українських губерніях було 109 фабрик, які виробили продукції на 1,6 млн крб. Через 10 років, у 1875 р., кількість фабрик зменшилася до 90, а вартість їх продукції зросла до 5,9 млн крб. У 1885 р. кількість підприємств збільшилася до 114, а вартість виробництва тютюну – до 19,2 млн крб. На 1895 р. у губерніях України діючих фабрик налічувалося всього 72, які виготовили тютюну на 7,7 млн крб. [24, арк. 2 зв. – 3]. Українські фабрики давали від 20 % – до 40 % загальної кількості виробництва тютюну. Наприклад, у 1882 р. вартість їх продукції становила 14,5 млн крб., або 40 % [24, арк. 61].

На Волині у 1870 р. нараховувалося 17 тютюнових фабрик. З кожним роком їх кількість постійно зменшувалася і в 1879 р. становила 8 фабрик [5, арк. 33]. Зокрема, в 1906 р. у Рівному незаконно побудовано тютюнову фабрику євреєм П. Кончуном, про що повідомляв наглядач акцизних зборів Волинської губернії [3, арк. 7]. Тютюн кращих сортів у Волинській губернії в 1878 р. вирощувався досить успішно у Дубенському повіті. Проте звичайний тютюн селяни розводили в деяких повітах губернії, але ця галузь господарства не становила значного виробництва. Всього у цьому році тютюну посаджено 111 дес., з яких зібрано продукції 125 тис. пудів. Він вирощувався у Новоград-Волинську, Кременецькому і Ковельському повітах губернії [27, арк. 23–24]. У 1893 р. у Волинській губернії тютюн засівали в усіх повітах. Загальна кількість плантацій цього року досягала 134955 дес. Зібрано тютюну вищого ґатунку із турецького насіння 203 пуди, із американського насіння – 88 пудів і нижчого ґатунку – 52426 пудів [2, с. 311].

Київська губернія також славилася тютюновим виробництвом. Зокрема, в 1878 р. у губернії виготовлено продукції на 1656415 крб., майже на 400 тис. крб. більше, ніж попереднього року [28, арк. 29 зв.].

У Подільській губернії з успіхом вирощувався тютюн не тільки звичайний, але і турецький, вищого ґатунку [14, с. 4]. У 1864 р. дворянин А. Маркевич просив у подільського губернатора дозволу відкриття в Кам'янці-Подільському тютюнової фабрики. Згідно з даними 1894 р., в Подільській губернії нараховувалося 32864 тютюнових плантації, з яких зібрано 20875 пудів тютюну, в тому числі 5985 пудів лише з Новоушицького повіту [2, с. 1612].

Одним із важливих центрів тютюнової промисловості півдня України пореформеного періоду була Одеса. У 1863 р. тут нараховувалося 13 постійно діючих тютюнових фабрик. Також існувало 43 заклади для продажу листового тютюну, в тому числі 7 – з продажу турецького тютюну і 27 – російського. Тютюну першого ґатунку виготовили 8178 пудів, другого – 17321, третього – 7815, четвертого – 3906 і п'ятого – 222. У 1865 р. в Одесі існувало 17 тютюнових фабрик, а в 1866 р. – 18. У 1865 р. нараховувалося 47 складів з оптового продажу продукції, а 1866 р. – 44, у тому числі кримського і бессарабського у 1865 р. – 39, а 1866 р. – 29. На одеських тютюнових фабриках у 1865 р. було 12217 пудів турецького тютюну, у 1866 р. – 14785 пудів; американського відповідно 66 пудів і 28 та російського – 39339 пудів і 43176 [6, арк. 4–9 зв.].

Характеризуючи становище цигарково-гільзових фабрик Одеси станом на 1910 р., можна констатувати, що одеські фабрики цигаркових гільз значно скоротили своє виробництво. Фабрика Ясиновського (30 робітників, 50 тис. крб.) зупинила своє виробництво. На фабриці Файнбурна (15 робітників, 30 тис. крб.) припинило роботу гільзове відділення. Фабрика Балирєва (15 робітників, 30 тис. крб.) і фабрика Ковельського (90 робітників, 35 тис. крб.) працювали по три дні на тиждень. У 1864 р. тут працювало 15 тютюнових фабрик, які постачали своїми виробами багато міст не тільки України, а й Російської імперії. У 1869 р. 15 тютюнових фабрик Одеси виготовили товарів на 1,9 млн крб. [20, с. 47].

За обсягом виробництва друге місце в Полтавській губернії належало тютюновим фабрикам (понад 10 %), найбільші з них розташовувалися в Кременчуці, Полтаві, Прилуках, Ромнах. На 1896 р. на тютюнових підприємствах губернії працювало 1500 робітників і вироблено продукції на суму 2493 тис. крб., тоді як у 1861 р. на цих підприємствах зайнято лише 40 осіб, а вартість виробленої ними продукції становила 50 тис. крб. [16, с. 20–21].

Тютюн, що вирощувався на Чернігівщині, був таких видів: махорка, рубанка, комергерський, ніжинські корінці. Усі ці сорти були нижчого ґатунку. Деякі поміщики (Кониський, Лизогуб, Свічин) розводили у себе американський тютюн або «виргинку» (найвищий ґатунок) [15, с. 59]. Тютюнова промисловість займала важливе місце в соціально-економічному розвитку Чернігівської губернії в 1913 р., проте ринкові і частково сільськогосподарські умови за останнє десятиліття були не дуже сприятливими для розвитку місцевої тютюнової галузі. Кількість плантацій скоротилася з 88 тис. – до 59 тис. у 1910 р. – до 66 тис. у середньому за останнє п'ятиріччя. При цьому як і кількість плантацій, так і площа землі під посів тютюну, прогресивно скорочувалися. Ця тенденція щодо скорочення продовжувала спостерігатися до 1913 р. [30, с. 9–10].

Деякі особливості тютюнового виробництва відбувалися і в Харківській губернії. Зокрема, у 1861 р., при заснуванні нових тютюнових фабрик в губернії, потрібно було надіслати прохання керуючому тютюново-акцизним округом, а в губерніях, які не належали до округів – у казенну палату, додаючи до цього опис приміщення, яке належало фабриці; підписку про ознайомлення власником фабрики про всі постанови. Після отримання дозволу на відкриття фабрики Міністерством фінансів, начальник округу або казенна палата повідомляли про це місцеве повітове казначейство для видачі прохачу належних документів, за які власник мав сплатити певну суму коштів [7, арк. 3–3 зв.].

У 1862 р. в Харкові відкрито тютюнову фабрику купцем М. Ростовцевим, на що дала дозвіл міська рада за умови, якщо у будинку, в якому функціонуватиме фабрика, не буде закладів, у яких продаватиметься готовий тютюн [8, арк. 5]. У 1863 р. тут відкрито тютюнову фабрику купцем А. Капоном [9, арк. 1], у 1868 р. – купцем другої гільдії Ю. Айвазовим [10, арк. 8] і купцем А. Кайоном у будинку купця Кам'ягіна [11, арк. 3].

Тютюнова і махоркова промисловість українських губерній в 1907 р. представлена 109 фабриками. Під культурою тютюну засівалося в Україні 29685 дес. [18, с. 52]. На думку К. Воблого, тютюн вирощували в переважній більшості у лісостеповій зоні [1, с. 17].

На Полтавщині тютюнова промисловість була провідною галуззю виробництва. Зокрема, в 1904 р. тут були наступні підприємства фабрично-заводського типу: тютюнова фабрика, заснована у 1879 р. і парова тютюново-махоркова фабрика, побудована у 1904 р. [26, с. 2–12].

Перше місце за промисловим виробництвом тютюну наприкінці ХІХ ст. належало Катеринославській, Київській, Полтавській і Харківській губерніям, а останнє – Чернігівській. Однією з причин, які гальмували розвиток цієї галузі, було те, що, згідно з акцизним статутом, закупка листового тютюну концентрувалася у руках невеликої кількості фабрикантів. Це усувало вільну конкуренцію і призводило до штучного зниження цін на нього. Незважаючи на це, посіви тютюну зросли і в 1911 р. в 6 українських губерніях вони становили 26080 дес. У наступні роки загальна площа посівів продукції скоротилася і в 1912 р. становила 23663 дес., в 1913 р. – 18786 дес. і 1914 р. – 16337 дес. Зменшувався і збір тютюну. У 1911 р. зібрано 3272 тис. пудів, 1912 р. – 3426 тис., 1913 р. – 2803 тис., 1914 р. – 2018 тис. пудів [29, арк. 97–98].

Починаючи з 1906 р., кількість тютюнових фабрик щороку різко зменшувалася. Для порівняння, якщо в 1906 р. у Російській імперії налічувалося 280 фабрик, то у 1910 р. їх було 237, а в 1914 р. – лише 206. За цей період на Лівобережній Україні кількість фабрик зменшилася з 28 – до 23, на Правобережній – з 49 – до 26, на півдні України – з 38 – до 22. В українських губерніях упродовж 1907–1911 рр. кількість фабрик скоротилася з 115 – до 92. Таке становище пояснювалося зменшенням ринків збуту продукції. Кількісне скорочення тютюнових підприємств не тільки не вплинуло на зменшення випуску продукції, а, навпаки, сприяло його збільшенню, що ми бачимо вже у 1911 р. Упродовж 1911–1914 рр. випуск тютюнової продукції у Російській імперії, в тому числі й Україні, зріс із 5721 – до 7250 тис. пудів. Усе це пояснюється ліквідацією дрібних і збільшенням за їх рахунок виробництва тютюну на великих підприємствах. Таким чином, за короткий проміжок часу, тютюнова промисловість в українських губерніях не тільки відбулася як ринкова промисловість, а й пройшла епоху вільної конкуренції і наблизилася до монопольних об'єднань. Першим кроком на цьому шляху було монопольне право підприємців купувати сировину при умові, що власники сировини були зобов'язані продавати останню лише їм. І в цій галузі виробництва відбувався процес розвитку промисловості: зростало землеробство, а разом з ним і ринкова промисловість, пов'язана з цією галуззю господарства.

У тютюновій промисловості, як і раніше, панувала ручна, переважно дешева жіноча та дитяча праця, що й було перешкодою для впровадження машин. Лише наприкінці ХІХ ст. механізується центральний процес виробництва – різання тютюну. Решта робіт здійснювалася вручну.

З метою конкретизації питання щодо технології виготовлення тютюнової продукції, наведемо приклади в окремих українських губерніях за 1885 р. У Київській губернії на всіх тютюнових підприємствах налічувалося ручних верстатів – 210 і механічних – 3, парових або газових – 21, ступ або ручних жорен – 78, кінних або парових жорен – 18. Найбільше (12) парових або газових

верстатів було на тютюновій фабриці братів Коган, яка працювала в Кисві. У Харківській губернії на всіх тютюнових фабриках було ручних верстатів – 83, ступ – 1, механічних верстатів – 4, парових або газових – 5, пресів – 12, парових жорен – 4, парових ступ – 10, парових дробилок – 6, парових вальців – 3, парових або кінних кришильних верстатів – 4, парових терок – 2. На Полтавщині на тютюнових підприємствах діяло ручних верстатів – 58, механічних верстатів – 4, парових – 3, ручних ступ або жорен – 48, парових або кінних жорен – 34. Найкраще технічно обладнані були тютюнові заклади Полтави купців Дурунча (три парових верстати, шість парових жорен тощо), І. Сарафа і М. Рофе та ін. [19, с. 160].

Із договору, укладеного у 1904 р. між фірмою братів Кертингів і харківським купцем М. Каліфом видно, що фірма братів Кертингів зобов'язувалася перебудувати тютюнову фабрику Кальфа, яка знаходилася у Харкові. Також фірма мала встановити новий котел низького тиску системи «Кертинг» площею 16 м² поверхневого нагріву з автоматичним регулятором тяги і тиску та збудувати зі старого матеріалу вентиляцію з установкою нових клапанів. Система парового опалення мала нагрівати приміщення до +16° С. Усе повинно мало перевірятися під наглядом досвідченого техника або інженера. За переобладнання парового опалення домовилися за ціною у 2150 крб. [12, арк. 13].

На французьких тютюнових фабриках, які переробляли значну кількість продукції, машини застосовувалися раніше, ніж у Російській імперії, головну роль у яких виконували дві безкінечні смуги, які рухалися у протилежних напрямках. Листя, яке між ними знаходилося, стискалося і поступало у вигляді компактної маси, переміщувалося до ножів різальної машини, які рухалися зверху-вниз. Згодом ці ножі замінили круглими ножами. Описана машинна операція поступово застаріла, позаяк рух смуги часто переривався [21, с. 715–716]. Водночас, у 1876 р. в Одесі на тютюновій фабриці Піндака встановлено парову машину для нарізання тютюну [4, арк. 3].

Обгортання тютюну відбувалося наступним чином: листя змочували водою для надання гнучкості, а потім із гіршої якості поламаних листків приготувляли внутрішню частину згортка, а з кращої – обгортку. Початок згортка робили вручну, а потім застосовували горизонтальне залізне веретено, яке приводилося у рух за допомогою особливого колеса. На одному кінці знаходилася рукоятка, з'єднана із мотовилом; у середині був закріплений гачок, який крутив тютюновий жмут навколо вісі. Мотальник ставив один листок за іншим і розташовував на них призначений для використання згортка матеріал, який, завдяки обертанню, з'єднувався у щільну масу. Біля мотальника знаходився помічник, який подавав готове листя. Поступово робота мотальників була замінена дією машин, які працювали за допомогою газу, води, пари і т. д. Готовий скручений тютюновий жмут намотувався на вісь, скручувався у згорток, сушився і пресувався [21, с. 716].

Приготування жувального тютюну схоже до приготування скрученого. Різниця полягала лише у тому, що пошкоджені листки попередньо поміщалися у тютюновий «соус», просочувалися ним, а потім – сушилися. Головну частину тютюнового «соусу» становив екстракт вилуженого тютюну, який виготовлявся із сорту «Кентукки», незамінної при виготовленні жувального тютюну кращих сортів. Такий методом приготування листя називається «фаршируванням» [21, с. 716].

Після того, як листя просочувалося соком, його піддавали бродінню, причому цей процес на різних фабриках відбувався по-різному. На одних фабриках бродінню піддавалося усе листя, інші їх попередньо подрібнювали на кусочки; інколи тютюн складали на декілька малих купок, а в інших випадках насипали одну велику купу, як, наприклад, на французьких фабриках. Чим більша кількість тютюну піддавалася бродінню, тим довше тривав процес. Маленькі купки влітку бродили упродовж 4–10 днів, а великі – 5–6 місяців. Повільніше бродіння давало завжди кращий результат. На деяких фабриках застосовувався особливий спосіб бродіння, який тривав 10–15 років. Просочені «соусом» листки скручувалися у веретеноподібні згортки вагою 1–2 кг кожен, які зверху обгорталися відповідно розрізаним полотном і перев'язувалися. Завдяки цьому вичавлювався сік із листків і разом з тим зупинявся доступ повітря всередину згортка [21, с. 717–718].

Тютюн стискався за допомогою вальців і ворота. Кароти залишали лежати декілька тижнів. Починався поступовий процес бродіння, завдяки чому випаровувалася волога і деякі непотрібні речовини. Через два-три тижні перев'язані листки послаблювали, а потім знову міцно перев'язували. Після трьох тижнів забирали обгортку, перев'язували досить міцно листя, пакували їх у ящики і залишали у теплому і вологому приміщенні, перевертаючи їх час від часу. У такому вигляді листя може пролежати багато років, причому його якість постійно покращується; всередині воно стає м'яким. Приготовлений з листя тютюн для нюхання називався «рапе» або «каретта» [21, с. 718].

Приготування сигарет за допомогою машин увійшло у практику лише в середині XIX ст. Машини з'явилися у зв'язку з потребою покупців отримувати сигарети правильної форми. Ручна праця не могла конкурувати з машинною, проте вона була б витіснена, але при машинній праці

тютюн дещо втрачав товарний вигляд і тому повернулися до ручної роботи, яка удосконалювалася з метою виготовлення сигарет правильної форми.

Тютюн, який використовувався для приготування сигарет, спочатку змочували водою. Для цього складений сухий тютюн збризкували водою або ставили у воду. Вологий тютюн залишали на 24–36 год. до тієї пори, поки він не розпрямиться. Після цього листки піддавали обробці. Приготування сигарет відбувалося в окремих приміщеннях, де робітники і робітниці сиділи рядами за окремими столами. Насамперед видаляли жилки із листків, правильно пакували листя і згортали [21, с. 720–721].

Підприємці часто надавали перевагу ручній роботі, проте не відмовляючись від машинної праці, яка переважала у часі. Двоє робітників за допомогою спеціальної машини за шість днів виготовляли від 2500 – до 3000 штук сигарет, а без машини – тільки 1500–2000 штук. Проте підприємці при цьому старалися сигаретам машинного виробництва надавати вигляду ручної роботи. Машинна сигарета мала полосу. Існувало також багато дрібниць, які становили секрети фабрикації, за винятком гаванського способу, де завжди працювало двоє робітників: один приготував згорток, а інший – закручував листок. Робітниця, яка закручувала сигарети, повинна була мати готові заготовки, щоб не робити перерви у роботі. У тих випадках, у яких сигарети приготувалися кустарним методом, зазвичай, обгортав сигарети голова сім'ї, а жінка і діти підготували тютюн і робили обгортки [21, с. 723–724]. Для приготування обгортки для тютюну давно були запропоновані машини, які розповсюджувалися лише в Америці і для дешевих сортів. Також наприкінці XIX ст. у Бельгії були спроби все виробництво побудувати на машинній праці, проте це так і не втілено у життя [21, с. 724].

Приготування сигарет за допомогою машинного способу було досить обмеженим. Машинна праця застосовувалася лише під час виготовлення дешевої продукції. Тютюн мав бути вологим для того, щоб він не стерся на порошок, проте під час виготовлення вологого тютюну зношувалися машини. Крім цього, у гільзі шов був досить широким, так що курці разом з димом тютюну втягували і дим паперу. Сигарети середньої якості виготовлялися вручну за допомогою трубки, яка відкривалася; у неї ставили тютюн, потім трубка закривалася і тютюн за допомогою стержня проштовхувався у гільзу. Ще більшого вміння вимагала ручна праця для вищих сортів, коли тютюн насипався у гільзи легким розтиранням руки, а той тютюн, що залишався, відрізувався ножицями. Гільзи у цьому випадку заклеювалися клейстером [21, с. 727–728].

У тютюновій галузі промисловий переворот відбувався пізніше, ніж у цукровій і борошномельній. Лише наприкінці XIX ст. більше як половина фабрик мала парові і газові двигуни. Проте ще на багатьох з них застосовували ручні верстати і ступи. Механізація в тютюновій промисловості гальмувалася поширенням тут надзвичайно дешевої жіночої та дитячої праці.

Збут тютюнової продукції, яка виготовлялася у Чернігівській губернії, відбувався, зазвичай, на місці вирощування. Купували його й іногородні купці, які приїжджали самі або прислали своїх представників. Здебільшого продукція збувалася через посередників, переважно вихідців із сіл чи євреїв. Вони в основному їздили селами, скуповували тютюн у виробників невеликими партіями і звозили його у Ніжин, Сосницю, Мену, поселення Біла Вежа, які були центрами тютюнової торгівлі і куди приїжджали восени іногородні купці. Із відомостей Чернігівського губернського акцизного управління дізнаємося про стан тютюнової промисловості губернії у повітах та округах на 1891 р. На 1 липня 1891 р. в губернії від продажу залишилося тютюну вищого ґатунку 3751 пудів 27 фунтів і нижчого, зокрема махорки, бакуні, швіценту – 2608 пудів 8 фунтів [13, арк. 3].

Пореформена Україна була одним з найбільших районів імперії із вирощуванню тютюну. На неї припадало, у середньому, 50–60 %, а в окремі роки й понад 70 % загального збору тютюну.

Основна частина експортованого тютюну відправлялася із українських губерній. В окремі періоди вивіз цієї продукції становив таку кількість: у 1861–1865 рр. – 133, 1866–1870 рр. – 132, 1871–1875 рр. – 249, 1876–1880 рр. – 271, 1881–1885 рр. – 251, 1886–1890 рр. – 281, 1891–1895 рр. – 255 і в 1896–1897 рр. – 299 тис. пудів [22, арк. 197 зв.]. Вивіз тютюну зростав, хоча й повільно. У зв'язку з тим, що український тютюн мав значний попит у країнах Північної Європи, його багато вивозили через Петербурзький і Ризький порти.

На чернігівський тютюн в окремі повіти надходили замовлення з різних місцевостей країни. На конотопський тютюн – переважно з великоросійських губерній і Сибіру; на сосницький – з Риги, західних губерній і Польщі; на борзненський – з Москви і великоросійських губерній; на ніжинський – з Риги, Вітебська, Могильова, Динабурга та Бобруйська; на ковельський – з Бердичева, Ніжина, Василькова, Київської губернії [23, арк. 59]. Інформацію щодо збуту тютюну через Курсько-Київську залізницю наведено у таблиці.

Таблиця 1

Товарний рух тютюну через станції Курсько-Київської залізниці					
Відправлено			Прибуто		
Станція	тис. пуд.	у %	Станція	тис. пуд.	у %
Ніжин	837,7	71,2	Ніжин	22	72,3
Бобровиця	81,5	6,9	Конотоп	3,75	12,3
Конотоп	72,7	6,2	Бахмач	2,25	7,4
Бахмач	56,2	4,8	Бровари	1	3,2
Пліски	44	3,7	Бобровиця	0,75	2,4
Носівка	37,7	3,2	Пліски	0,25	0,8
Крути	32,5	2,8	Носівка	0,25	0,8
Бобрик	10,2	0,9	Крути	0,25	0,8
Бровари	3,5	0,3	Бобрик	–	–
Всього	1176	100	Всього	30,5	100

[23, арк. 63]

Полтавський тютюн вивозили на продаж у Москву, Петербург, Ригу і навіть у Сибір [23, арк. 65 зв.].

Тютюнова промисловість у пореформений період розвивалася у напрямку подолання численних пережитків кріпосництва, витіснення мануфактури та міського ремесла, а також підпорядкування селянських промислів. 1861–1914 рр. стали добою прискореного розвитку промисловості в українських губерніях Російської імперії. Розпочаті урядом у 1860-х рр. реформи мали модернізувати країну. Здійснювані заради імперських потреб, вони об'єктивно сприяли включенню українських земель до загальноросійського і загальноєвропейського ринків капіталів, сировини, продукції. Провідна роль у цих процесах належала Україні, яка за багатьма показниками вийшла на провідні позиції в державі.

Зміни, що відбулися, стосувалися не лише виробничої сфери. Вони змінили соціальну структуру населення, спосіб життя, а тому не випадково кінець XIX – початок XX ст. вважається періодом «наздоганяючої» модернізації, що відбувалася із використанням ринкових методів. На початку XX ст. поглиблювалися кризові явища в тютюновій промисловості. Російська імперія, у тому числі й українські губернії, йшла назустріч важким випробуванням, що невдовзі проявилися у роки Першої світової війни. У зв'язку з цим постає питання: чи збагатилися українські губернії, особливо дрібні виробники продукції, внаслідок величезних експортних операцій із промисловою продукцією? Чи вирішила тодішня влада проблеми, які породжували відсталість і бідність, які тяжіли над переважною більшістю населення? Відповідь на ці питання, на жаль, цілком негативно.

Список використаних джерел

1. Воблый К. Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР: (до освобождения крестьян 1861 г.) / К. Г. Воблый. – М.: Издание правления сахаротреста, 1928. – Т. 1. – 412 с. 2. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – 1897. – Т. 2. – 3399 с. 3. Держархів Житомирської обл., ф. 120, оп. 1, спр. 102, 16 арк. 4. Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 3, спр. 693, 10 арк. 5. Там само, ф. 16, оп. 84, спр. 534, 126 арк. 6. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 44, 9 арк. 7. Державний архів Харківської обл., ф. 3, оп. 206, спр. 102, 4 арк. 8. Там само, ф. 3, оп. 210, спр. 60, 12 арк. 9. Там само, ф. 3, оп. 210, спр. 125, 6 арк. 10. Там само, ф. 3, оп. 232, спр. 185, 10 арк. 11. Там само, ф. 3, оп. 232, спр. 293, 8 арк. 12. Там само, ф. 3, оп. 257, спр. 131, 29 арк. 13. Держархів Чернігівської обл., ф. 138, оп. 1, спр. 2, 70 арк. 14. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / А. Демьяненко. – Каменец-Подольский, 1865. – 69 с. 15. Заєць О. Товарне сільськогосподарське виробництво на Чернігівщині у другій половині XIX ст. / О. Заєць // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 58–65. 16. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1967. – (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова та ін.). – 1967. – 1028 с. 17. Матеріали к пересмотру общетаможенного тарифа. – Одесса, 1867. – 100 с. 18. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с. 19. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К.: В-во Академії наук Української РСР, 1962. – Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво, 1962. – 580 с. 20. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.) / О. А. Парасунько. – К.: И-во Академии наук УССР, 1963. – 576 с. 21. Промышленность и техника.

Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов / [под ред. В. Я. Добровлянского, А. В. Ключарева и др.]. – СПб., 1904. – Т. IV. – 745 с. 22. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург, ф. 18, оп. 4, д. 923, 229 л. 23. Там само, ф. 207, оп. 1, д. 20, 256 л. 24. Там само, ф. 219, оп. 1, д. 5946, 280 л. 25. Там само, ф. 219, оп. 1, д. 6104, 155 арк. 26. Фабрично-заводская промышленность по Полтавской губернии. – Полтава, 1905. – 219 с. 27. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 532, спр. 181, 101 арк. 28. Там само, ф. 442, оп. 532, спр. 202, 72 арк. 29. Там само, ф. 575, оп. 1, спр. 183, 276 арк. 30. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 7. – 14 февраля.

Николай Москалюк

ТАБАЧНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

Статья посвящена ключевым проблемам исследования особенностей табачной промышленности украинских губерний Российской империи во второй половине XIX – начале XX в.

Ключевые слова: табачная промышленность, губерния, Российская империя, торговля, промышленное развитие.

Mykola Moskalyuk

TOBACCO INDUSTRY OF UKRAINIAN PROVINCES OF RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

The article is devoted to the key problems of research of features of tobacco industry of the Ukrainian provinces of the Russian empire in the second half of the 19th – early 20th centuries.

Key words: tobacco industry, province, Russian empire, trade, industrial development.

УДК 94(477)

Надія Шкільняк

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МІСЬКОЇ ТОРГІВЛІ ВОЛИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті досліджено основні тенденції розвитку міської торгівлі Волині, проаналізовано процеси, що впливали на зростання міст Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: міська торгівля, Волинь, міста, торгівельно-економічні відносини, економіка.

Актуальність теми дослідження полягає у тому, що науковий інтерес до проблем вітчизняної економічної історії, в тому числі Волині, визначається необхідністю осмислення нашого минулого та врахування досвіду в розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі у контексті сучасного державотворення в Україні.

Мета дослідження полягає в дослідженні торговельно-економічних відносин Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. Завдання дослідження полягають у виявленні механізму та особливостей розкриття складного процесу становлення та розвитку торговельно-економічних відносин міст волинського регіону.

Історіографічний доробок досліджуваної проблематики досить істотний. Під різним кутом зору нею займалися як дослідники XIX – початку XX ст., так і вчені радянської доби, зарубіжні історики, а також сучасні українські краєзнавці та історики. У роботах Г. Діхтяра, І. Гуржія, Б. Кругляка, присвячених розвитку внутрішньої торгівлі в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., підкреслюється роль нових форм постійної торгівлі, які нарівні з гуртовими дозволяли займатися і гуртово-роздрібними, а також роздрібними операціями [7, с. 99–100; 10, с. 95–131; 14, с. 58–59].

Сучасний стан української історичної науки свідчить про те, що, незважаючи на певні серйозні здобутки учених, поза межами наукових досліджень, залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, це питання особливостей розвитку міської торгівлі Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.

У розвитку економіки міст Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. торгівля продовжувала зберігати свої провідні позиції. Однак впродовж цього часу відбулися зміни у співвідношенні окремих форм торгівлі на користь стаціонарної. З'явилися принципово нові за характером заклади торгівлі – універсальні магазини, виставки, крамниці споживчої кооперації. Саме міста, передусім найбільші – Житомир, Луцьк, Рівне, впливали на формування ринкових відносин у всьому регіоні через появу в них нових торгівельних підприємств – торгових домів, фірм, гуртових складів. У досліджуваний період відбулися певні зміни у географії розміщення визначних